

A MUNKAVÉGZÉS DISKURZUSAI ÉS EMLÉKEZETE A PARASZTI TÁRSADALOMBAN

A paraszti munka néprajzi vizsgálatát az etnográfia évszázados szemléleti tradíciói, valamint a társadalomtudományos modellek együttesen határozták meg. Bár a fiatal Gunda Béla 1946-ban amellet érvel, hogy a falusi életformában a munka nem csupán gazdasági (fizikai) tevékenység, hanem a lokális társadalmak szervezetével és intézményeivel áll kapcsolatban, illetve „kultikus megnyilatkozások és rítusok” egész sora szövi át, ám ezt a parasztságra jellemző kollektív érzések, valamint a néphagyomány kötelező erejének tekinti (Gunda 1946:1-4). Ugyancsak a népi kultúra homogenitásának és időbeli változatlanságának tézise bukkan fel a társasmunkákat a maga valóságában (a Zempléni-hegyvidéken) megfigyelő etnográfus szövegében: „a falu munkaszervezetének alapjai már a nemzeti társadalom idején is megvoltak. S bár a munkaszervezet egyes elemei csak később, új eszközök és munkamódok megjelenésével alakulhattak ki, de ezek az elemek a falu élő jogszokásaihoz idomulva illeszkedtek abba” (Szabó 1965:154).

A szociológiai ábrázolások és elméletek sem hagyták érintetlenül a néprajzosok egymást követő generációit. Mindenekelőtt Erdei Ferencre utalunk, aki a kemény munkakényszert a közösségek erkölcsi rendjét fenntartó „parasztörvénynek” minősíti (nemcsak „rászorította az ilyen munkára a parasztot a társadalmi forma, hanem egyben olyan munkaerkölcsöt fejlesztett ki benne, ami önkéntes munkaigyekezetet alakított ki”), Fél Edit 1939-es, a társaságban végzett munkákra vonatkozó martosi adatgyűjtését René Maunier tipológiája szerint rendszerezte⁴⁹ (Erdei 1941:136; Fél 2001:179-198), ám a legnagyobb befolyásra minden bizonnyal a családi gazdaság ideáltípusa tett szert.⁵⁰ Ennek ismervei a családtagokra támaszkodó termelés, a gaz-

daságba munkát investáló tradicionális gazdálkodás, valamint a közösségi munkamorál, amit a hazai etnográfusok, Erdeihez hasonlóan, a paraszti világ immanens részeként, illetve a kistermelők eszményeként azonosítottak. („Az ideál, a modell, amire a gazdálkodás hagyományos szabályai vonatkoznak, a családi üzem, a saját földjüket megmunkáló családtagok” – figyelte meg Fél Edit és Hofer Tamás Átányon az 1950-es években. „Azért is dolgoznia kellett [a gyermekeknek], mert másféle nevelési módszer nem létezett... a munka-központú életfelfogásnak: a paraszti létezés törvényének az elfogadtatására” – fogalmaz a '90-es évek második felében a homokméggyi kutatását követően Szilágyi Miklós) (Fél – Hofer 1997:146; Szilágyi 1998:322).

A kultúraközpontú, a megfigyeléseket és az interjúkat is felhasználó etnográfiai kutatások utat nyithattak volna a munka történeti antropológiai vagy az Alltagsgeschichte célkitűzéseire közelítő vizsgálatához, amely azt a kultúra, illetve a mindennapi cselekvések részének, a hozzákötődő értékeket és jelentéseket pedig az önazonosság kifejezésének tekinti. Ám ennek megvalósulását a családi gazdaságok és a mezőgazdasági üzemtípusok agrárszociológiából átvett modellje, és a munkaétoszt a paraszti lét „törvényeként” idealizáló szemlélet egyaránt akadályozta. Hasonlóképpen, a falvakban kutató etnográfusokat nem hozta lábba a kulturális fordulat sem, így az adatközlők elbeszéléseit az egzakt történeti-néprajzi tudás forrásának, és nem a munkavégzés kulturálisan meghatározott egykori vagy jelenbeli diszkurzív módjának tekintették (Joyce 1987:1-30; Berlanstein 1993:1-14).

Magam a néprajzosok által rögzített interjúkból indulok ki, arra koncentráva, hogy a munka és a falusi munkaviszonyok miként jelentek meg az emlékező tapasztalati világában, s a szövegek vajon elárulnak-e valamit annak nyelvi-retorikai konvencióiról.

Munka a „családi gazdaságban”

Az etnográfusok, ahogy említettem, időről időre nagy figyelmet fordítottak a családi munkaszervezet vizsgálatára. Tátrai Zsuzsanna 1978-ban a Vas megyei Bükön egy törzsökös, evangélikus „kö-

48 A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj, valamint az MTA – DE Néprajzi Kutatócsoportjának támogatásával készült.

49 Közös (osztatlan), elválasztott vagy egymás mellé helyezett, megosztott vagy specializált munkák.

50 Legismertebb megfogalmazója a XIX. század végi oroszországi kisüzemeket az üzemstatisztikák alapján kutató Alexander Csajanov, aki az először 1923-ban megjelent művében a bérmunkát alkalmazó és tőkehaszonra törekvő „kapitalista” üzemekről alapvetően különböző parasztagazdaságok életképességét kívánta igazolni (Chayanov 1966:VI, XII; Sárkány 1984:89).

zépparaszti” családból származó asszony leánykori emlékeit jegyezte fel (Tátrai 1981:76-77).

„Bevettem az ágyakat. Takarítottam a szobát. A teheneket meg kellett fejni. El kellett vinni a tejet a csarnokba. Akkor édesanyám elment a mezőre. Hát mi lesz az ebéd, azt megmondta, én meg csináltam... Meggyúrtam a tésztát. Egy öreg néni volt mellettünk. Azt mondja édesanyám neki: – Nézze meg ezt a gyereket, legyen szíves, ha a tésztát összeállította nem-é lesz puha. Az öreg néni bejött, én meg csináltam. Kisodortam. Aztán mondok: – Édesanyám, nem kő nekem az a néni többet ide begyűnni! Meggyúrtam, két szép fehér abroszra kisodortam. Bejön az öreg néni, azt mongya: – Kutya ponciusát a gyerekének, kerek tésztát sodort, férjhez mehet! Az ebédet vittem edénybe, kosárba a fejemen a mezőre. Hazamentem, elmosogattam. Fölmostam a konyhát, szép legyen. Én annak örültem, ha rend volt... Még a marháknak is attunk enni, meg eltettük a trágyát. Megfejtük a tehenet, elszűrtük a tejet, elvittük a csarnokba. Oda fölötöztünk egy kicsit, ott már társalogtunk egy kicsit, énekeltük:

Alsóbüki jányok, jaj de fessek, mikor a csarnokba tejet visznek!

Meg jártam a Görbicz Margit nénihez át varrni tanulni. Ingeket, kék ingeket varrt, eztet egy kicsit el-sajátítsam”.⁵¹

A gazdálány, az anyjával ellentétben, aki a hártárban dolgozik, a mezei munkákban nem vesz részt, feladata mindenekelőtt a háztartás vezetésének elsajátítása. (Ebben a bejáró idős asszony segíti, aki minden bizonnyal a házi munkák egy részét is átvállalja, és akinek a gyámkodásától a lány szabadulni akar.) A narrációban ez reggeltől estig tartó folyamatos tevékenység, melynek néhány mozzanata kötelességként („meg kellett fejni”), ám semmiképpen sem fáradtságos munkaként jelenik meg, s ami a rend és a tisztaság öröme adja („én annak örültem, ha rend volt”). Az elbeszélő értékrendje tehát a folytonos munkára épül, ez azonban nem vált önálló részrendszeré: nem választható el ettől a család szférája, az otthoniasság megteremtése és a közösségi élményt nyújtó szórakozás sem (a beszélgetések, az éneklés felidézésekor az adatközlő T/1. személyre vált, azaz a kortárs csoportba helyezi magát) (vö. Kocka 2011:11).

A párbeszédekkel és folklórelemekkel dramatizált derűs narratívában megítélésünk szerint az állandó munkálkodás, mint a tétlenség elkerülésének

51 Barki Kálmáné Ábrahám Rozália (sz. 1897. Bük).

kereszt(y)ényi erénye, valamint a rendszeres agrár-munkától mentesülő, feladatait a háztartásra és a családra koncentráló életút tapasztalata,⁵² a kettő harmonikus összeegyeztetése jelenik meg. Másfajta családi stratégiát és a munka előbbtől eltérő értelmezését figyelhetjük meg a Csongrád megyei Balástyán született Gémes Eszter (1901–1985) írásba foglalt visszaemlékezésében (Gémes 1979:37, 57-58, 88, 90-93).

„Mivel négy lány született egymás után, apámnak segítsége nem volt. A legöregebbet odaadták varrást tanulni, a második lett anyám segítsége az aprók körül, így lettem én apám segítsége. Annyira igyekeztem a munkámmal kedvében járni, hogy mindent a legügyesebben csinálók. Úgy örültem, ha mondja: – Eszter jön velem vetegetni... Nagyon kár, hogy senki meg nem örökölte, mit műveltek akkor a fiatalok. Úgy vetették magukat a munkára, mint a keselyűk a dögre. Ott voltak a szőlőmunkáknál, metszésnél, permetezésnél, aratásnál, cséplésnél. Szomszédunk, a királyi tanácsosnak tüzér hadnagy fia, név szerint Raggambi Fluck László, tíz vagon trágyát is kiküldött az apja szőlőjébe. Azt mi hatan, lányok, elvállaltuk, hogy széthordjuk. Ilyen nehéz munkák után fájt minden porcikánk... 1925-öt írtunk. Húgom elszegődött markot verni Veszélka Mihályékhoz. Úgy volt, hogy én otthon verem a markot. A szomszédban lakott Veszélka András. Ennek az András fia felfogta Baktóban a nagynénjénél az aratást. Fogadott egy fiú marokverőt, aki aratás előtt pár nappal felmondott neki. Hát ez nagy baj! Hová, mihez kapkodjon?... Anyám kapott rajta, mert nekiünk csak rozsbúza termett. Elszegődtetett két mázsa tiszta búzáért... Hét óra tájon fogtunk az aratáshoz. Estefelé András keresztzett, én meg gereblyéztem a tarlót. Nem fogta a gereblye hosszára a búzaszállakat, akkor megfordítottam keresztbe a kaparást. Nagyon szépen felkapartam. A gazda meglátta, azt mondja: sokan arattak már nálam, de ilyen szép munkát senki sem végzett! – Apám így tanított! – feleltem. Három nap elmúlt, jó felébe voltunk az aratásnak. Volt tíz hold zab is, de annak a marokverése új alkura ment, pénzbe”.⁵³

52 Erdei Ferenc, aki a paraszttársadalomra „boruló mindenható vezető eszmének” a termelőmunkát és a gyermeket tekintette, ezt a parasztság bomlásának szimp-tómájaként értékelte. A Kalocsa környéki falvakról írja: „A gazdák közt az asszonyok uralkodnak. Régóta emancipáltak magukat az asszonyi munka és hivatás köréből. Ők a prófétái az új erkölcsnek. A munkától való menekvésnek ők tudják a legjobb módját: nem fejnek és nem gondozzák a tehenet, s a szántóföldekre is régtől fogva nem járnak már” (Erdei 1937:252-255).

53 A memoáriró Veszélka András felesége lett.

Nincs lehetőségünk ezúttal az élettörténet, illetve a terjedelmes memoár vizsgálatára, figyelmünk a végzett munkára és társadalmi miliójére irányul. Gémes Eszter dolgozik saját, néhány holdas törpegazdaságukban (ezt a család összetétele, a gyermekek száma szabályozza), segíti apját alkalmi munkáiban, valamint gyermekkorától bér munkát végez (nap-számba jár szőlőt kötözni és trágyát hordani, részes aratáskor marokszedő). Számára azonban az otthon és a más gazdaságban végzett munka (a *családi gazdaság* és a *családi bér gazdaság*) nem különbözik, azt kötelességnek, az apja által megkövetelt szigorú erkölcsi parancsnak tekinti, az érzelmi kötődések is ezen alapulnak („úgy örültem, ha mondja: – Eszter jön velem vetegetni”). A bér munkát pedig nem a munkaerőpiac absztrakt törvényei, hanem a rokoni-ismerősi hálózatok, illetve a pillanatnyi kényszerek és lehetőségek szabályozzák. (Az aratóbér részint a közvetlen megélhetést adó kenyérgabonából, részint pénzből állt).⁵⁴

A narráció alapján aligha kétséges, hogy az emlékiró számára a munkák zöme fáradságos, olykor fizikai fájdalokkal jár, azokat mégis önfeláldozóan végzi, a legnehezebb mozzanatait magának tulajdonítja („hanem a munkából kivettem a részem. Csépléskor, a szalmakazalrakáskor a legfelső fokon álltam. Ez a legnehezebb munka”), örömét az apja vagy a gazda dicsérete és elégedettsége adja (Gémes 1979:57). Élettörténete reprezentálásában tehát a kötelességszerűen végzett és a családja létfenntartásához nélkülözhetetlen munka mint a közösségi értékrend eleme kap meghatározó szerepet. („Nagyon kár, hogy senki meg nem örökítette, mit műveltek akkor a fiatalok. Úgy vetették magukat a munkára, mint a keselyűk a dögre”).

De a mezőgazdasági munka kizárólag a falusi életet szabályozó etikai normaként és a családtagok harmonikus együttműködéseként jelenik meg az emlékezetben? Előbb Fél Edit és Hofer Tamás átányi gyűjtéséből apa és fia, majd Szabó László Kecelen készített interjúiból az apjával egykor közösen dolgozó fiú szavait idézzük (Fél – Hofer 1997:149, 166, 189; Szabó 1994:221).

54 A cselédmunka vállalása a narratívában a lány önállósulási vágyának és az anya kontrolljának konfliktusaként jelenik meg (az apa ekkor már nem él): „– Elmegyek Szegedre szolgálni! – mondom. – Majd adok én neköd szolgálatot! Még az én kezem alatt lesz, addig nem! Bakacopáknak? Gazdád babájának? Séhuvá sé! Én vágyakoztam szolgálni, akik odavoltak, olyan szépen bevásárolták a staffirungjukat. Persze amelyik megbecsülte a keresetét” (Gémes 1979:90).

„Én velük vótam mindég, együtt mentünk kapálni öten. Erzsike vót a legkisebb, leggyengébb, oda vettem mellém, én vittem az ű sorát is, besegíttem. A nagyobbak viccelték vóna, hogy gyengébb kapás, elmarad. Nem hagytam sosem, hogy kigúnyolják. Olyan vótam köztük, mint egy rendőr... Én embert akartam nevelni belőlük, szigorú voltam hozzájuk, én nem hagytam, hogy bármi munkát lazán csináljanak... Ha én erős nem voltam vóna köztök, mint férfi, mint apa, mi lett vóna? Vót háromfajta gyerek,⁵⁵ mit csináltunk vóna?”⁵⁶

„Amikor én megházasodtam, az én apám se egy asztagot nem rakott meg, se egy kévét nem hajított fel a kocsira. Feleséges koromban nem kaszált velem, nem-hogy előttem.”⁵⁷

„Mindig ketten permetöltünk apámmal. 6700 öles darab szőlő volt. Délben megálltunk ebédelni, és apám akkor fogja és elkezd sétálni a szőlőben. Mondom: mit csinál? Hát nézelődök. Hát egész nap mi az isten csudáját csinált akkor? Azt mondja, hogy ő akkor nem tudja megnézni. Nem tudom, hány tő van a 6700 ölben, de sok. Apám minden tőkét tudott. Ő metszette egyedül az egészset, de azt aztán tudta.”⁵⁸

Az idős átányi gazda (Bedécs Károly) elbeszélésében a családon belüli munkavégzés rendje és a saját szerepe jelenik meg. Az ő tekintélye biztosítja a fegyelmezett munkavégzést és a gyermekek munkára nevelését, ennek erkölcsi felügyeletét is ellátja (a kisebb fizikai erővel rendelkező lányt kíséretíti), amit a család egységéért és stabilitásáért viselt felelősséggel indokol. S bár úgy fogalmaz: „velük vótam mindég” a munkában, ez inkább az ellenőrzést jelenti. (Hogy mit gondolt a családi munkaviszonyról, azt talán az általa használt kifejezések jelzik a legszembetűnőbben: *rendőr, szigorú, erős, mint férfi*.)

Aligha kelt meglepetést, hogy a fiú (Bedécs András) másként észleli a munka rendjét. Házasságkötése után apja gazdaságában maradt, aki ezt követően nem csupán a határbeli munkákkal hagyott fel, de semmilyen munkát sem kívánt végezni

55 Az első házasságából két fiú és egy lány, a másodikból egy lány született, és velük élt felesége első házasságából született gyermek is. A család az 1930-as évek közepén kb. 11 kataszteri holdon gazdálkodott.

56 Bedécs Károly (sz. 1898. Átány).

57 Bedécs András (sz. Átány).

58 A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 1997–82.

– ami a nős fiú számára minden bizonnyal sérelmes lehetett.⁵⁹

A tekintélyen alapuló, hierarchikus családi munkaszervezetre és az ebből eredő nyílt vagy elfojtott konfliktusokra következtethetünk a harmadik szövegből. A fiú az apjával végzett közös munkára, a szőlő permetezésére, továbbá a gazda privilégiumára, a kevésbé fáradtságos metszésre emlékszik vissza, amit a „nézelődés” és a „sétálás” szavakkal kapcsol össze. (A munka minden bizonnyal nem tudatos időbeosztás szerint, hanem az egész napot betöltő kényelmes tempóban zajlott.) Ezen a ponton a konstruált dialógus egészen indulatos lesz („hát egész nap mi az isten csudáját csinált?”), s bár azt nehéz eldönteni, hogy ezt csupán az epizód „felélevenítese” váltja ki, vagy a nap mint nap megélt alá- és fölérendeltség hosszú tapasztalatából ered, mindenesetre a patriarchális hatalommal szembeni verbális ellenszegülésként értelmezhetjük.

A munka rendies észlelései

Az előbbi szövegekben a munka családi miliók (szocializáció, stratégiák, családi státuszok) szerinti értelmezéseit figyelhettük meg. A továbbiakban kilépünk a család keretei közül, és a munka, illetve a munkavégzés a közösségi struktúrákkal összefüggő vagy azt megteremtő emlékezetét próbáljuk illusztrálni. Először Molnár Mária 1960–61-ben végzett borsodgeszti gyűjtéséből idézünk (Molnár 1965:411).

59 Fél Editől és Hofer Tamástól tudjuk, hogy Bedécs Károly házas fiával akart gazdálkodni, ám alig egy évet töltöttek „egy kenyéren”.

A munka részleges vagy teljes átadása viszonylag fiatalon megtörténhetett. Gútán az 1970-es években Fehérváryné Nagy Magda végzett gyűjtést. Az 1908-ban született Ollé Gábor szerint apja (akinek kb. 10 magyar holdja volt) „nem volt »törekvő ember«, nem »hajtotta« magát, csak az volt a célja, hogy a családjának legyen élleme az új termésig..., hiába buzdította földvásárlásra, mindig azt válaszolta neki, hogy »csak abba dógozz rendesen, ami van«. Attól kezdve, hogy [a fiú] 15-16 éves lett (ő ekkor 40 éves), nem nagyon járt ki a határba dolgozni, csak irányította a munkát..., egész nap az udvarban tett-vett, nem tudni, hogy mit csinált, mivel a munkájának nem nagyon volt látszatja. Egy alkalommal (kb. húszéves korában) elhatározta, hogy otthagyja az apját, és elmegy cselédnek, de édesanyja lebeszélte, hogy mi lesz velük, ki fog rájuk dolgozni”. (Az etnográfus az adatközlő mondatait laza függő beszédként építi be a néprajzi szövegbe) (Fél – Hofer 2010:391-392; Fehérváryné Nagy 1988:51-52).

„Ha valakinek 10 hold földje volt, az már rátartti volt, gögös. Sok része nem is szólt, ha nem úrnak szólították. Ilyen embernek már süvegelni kellett, mert már fogadott kapást, meg aratót. Az ilyen már maga nem kapált, nem is aratott, csak szántott, vetett, meg a szőlőbe járt ki”.⁶⁰

„Nem vettem én földet semmit sem, nekem csak az van, amit örököltem, de az mind megvan. Régi mánez a ház, de jó volt a nagyapámnak, meg az apámnak, akkor jó lesz nekem is. Nem tudtam volna miből venni földet, mert kellett a pénz a napszámosoknak. Itt lakik a szomszédban is egy ember, aki mindig jött a szőlőbe, oda kellett adni neki 4 mázsa búzát is, jaj de nebezen adtam oda, de nagyon sajnáltam”.⁶¹

Az első narráció az agrármunkákat presztízsük szerint kategorizálja. Legrangosabb a szántás és a vetés (ezt hagyományosan a férfiak végezték, és a legtöbb rítus ezekhez kapcsolódott), a 10 holdas gazdák már csupán ezzel foglalkoztak. A kapások és az aratók alkalmazását pedig nem (vagy nemcsak) a művelt földterület nagysága tette szükségessé, hanem a gazda tekintélyét, a család közösségi státuszát reprezentálta.⁶²

Nem lehetünk biztosak abban, hogy a szövegben szereplő kerek 10 hold jelölte volna ki a családi munkaerőt felhasználó és a bérmunkát is alkalmazó gazdaságok határát (azt sem tudjuk, az adatközlő kataszteri vagy kisholdban számolt).⁶³ A csoportok kialakítása egyébként nem (a történetírásban használt) merev birtokkategóriák, hanem az interakciók napi gyakorlata, az elkülönülés viselkedésformái alapján történik (*rátartti, gögös, süvegelni kellett*), igaz, az elbeszélés mód sztereotipizál, az egyénítést nélkülözi.

60 Retki Károly (sz. 1902. Borsodgeszt).

61 Leflér Károly (sz. 1903. Borsodgeszt).

62 A bérmunka kevésbé „racionális” alkalmazására a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben a skót mezőgazdasági szakíró, Henry Stephens is felfigyelt, igaz ő ennek okát (feltehetően az otthoni tapasztalataival összehasonlítva) a megfelelő szorgalom és takarékoság hiányában látta: „Családos kisgazda nemigen szorulna aratóra, ha szorgalmasabb lenne, és az aratási drága bért magának megtakarítani akarná. De Magyarországon nagyon lábra kapott azon szokás, miszerint a telkes gazdák is idegen aratókat fogadnak” (idézi Balogh 1972:363).

63 Molnár Mária kutatása szerint az 1945-ös földosztást megelőzően Borsodgeszten az 5 hold alatti gazdaságok száma 104 (52 %), az 5–10 holdasoké 44 (22 %), a 10–25 holdasoké 48 (25 %), a 25 hold felettié mindössze 1 (0,5 %).

A következő szöveg viszont énközpontú, az emlékező bér munkát alkalmaz, így annak másfajta interpretációját adja. Mintha életútját akarná egész röviden summázni: az ideákat/az ideáljait és ezzel szemben a „valóságot”, amit megpróbál feloldani („nem vettem én földet, de [az örökölt] mind megvan”, „régimán ez a ház, de jó volt a nagyapámnak, meg az apámnak”). Majd a földvásárlás lehetőségét és a napszámosok alkalmazását állítja szembe, ami évtizedekkel később is tudati konfliktust okoz számára („jaj de nehezen adtam oda, de nagyon sajnáltam”). A földszerzés tehát – ahogy felidézi – nem az egyetlen vagy a legfontosabb motivációja (az ezzel szembeni alternatíva mintha a kevesebb fáradtság, a kevesebb saját munka lenne),⁶⁴ illetőleg a maga által végzett és az alkalmazott munka elosztása az egymástól nem elválasztható gazdasági és szimbolikus nyereségeket és veszteségeket mérlegelő döntések nyomán valósul meg.

A gazdák és a *proletárok* munkájának másfajta észlelése és értelmezése figyelhető meg Fél Edit 1952-ben készített mezőkövesdi interjújában.

*„A gazdák még rosszabbak, mint a proletárok. Élhetlenebb a gazda, mint a szegény. Két órakor kelt. Dolgos volt. Nem ügyes. Éjjel nappallá tett. Meddőgozón az éjjelét is. Felkelt hajnali fél háromkor, suttogva beszélt, halkán ment ki kaszálni a jó gazda, hogy a szomszéd se hallja, hogy ő már megy. A nagygazda volt ilyen, mert a kisebb sorsú csak hatkor kelt. A nagygazdáknak volt szokásuk a hajnali kelés. A jószágot kellett dédelgetni, nem kellett volna, de szokásuk volt. A jószág ott állt volna, jó lett volna később is adni enni. De nézték a szomszédot, ez hatkor etet, ez lusta. Ők felkeltek kettőkor.”*⁶⁵

A múlt felidézése ezúttal is sémák, az emlékezők szociális sztereotípiái szerint történik (Bartlett 1985; Pléh 1979:107-109): a gazdák csoportosajátos tulajdonságokkal rendelkeznek (élhetlenebbek, mint a szegények, dolgosak, de nem ügyesek), sőt azonos szokásaik vannak (pl. hajnalban kelnek,

halkan indulnak a munkába).⁶⁶ Az etnográfus egy kis társasággal beszélgetett, melynek tagjai (Gari Panna, a lánya és a veje) summába jártak, utóbbi a diósgyőri gyárban lett olvasztár, azaz a mezőkövesdi gazdákat kívülről, minden bizonnyal a nagybirtokokon végzett, valamint a gyári bér munka tapasztalata alapján ítélték meg. Rendszeres a „proletárokkal” való összehasonlításuk, s bár a narráció szerint „éjt nappallá téve” dolgoznak, ez mégis a praktikusságot, a gyakorlatiasságot és a rugalmasságot nélkülöző, sok esetben látszólagos és felesleges, legfeljebb presztízscélokat szolgáló vagy a közösségi normákat interiorizáló szokásszerű tevékenységként jelenik meg. Ezt a jelentést kapja a minél korábbi, a többiek megelőzésére törekvő munkakezdés vagy a munka idejét kitágító, ám a leginkább szabályozatlan állatgondozás (a jószág „dédelgetése”),⁶⁷ aminek a narratív kritikája az agrármunka kulturális hagyományának és homogén diskurzusának bomlására is utalhat.

Társas-, kölcsön- vagy bér munka

Az etnográfusok egymást követő generációi nagy figyelmet szenteltek a társaságban végzett vagy röviden társasmunkáknak (a házépítéstől a lekvárfőzésen át a gabona cséplésig), amit többnyire a rokonok, szomszédok, barátok vagy pusztán a falubeliek közötti, a kölcsönösségen alapuló segítségnyújtásként határoztak meg. Ennek kiindulópontja a bevezetőben említett René Maunier-féle tipológia volt, és a falusi népesség összetartó erejét bizonyította (a munkákban való részvételre a „közösség hagyományos akarata” kötelez), ami a családi munkaszervezet esetleges hiányosságait is pótolhatta (a nagycsaládok bomlása eszerint a társasmunkák körét bővítette) (Gunda 1946:6; Fél 2001:179-180; Szabó 1986:70-71).

66 Hasonló jelenséget tapasztalt Fél Edit és Hofer Tamás Átányon is: „Féltékenyen hallgatták a hajnali csendben, fog-e már a másik, mert mindegyik arra pályázott: »Az én kocsim menjen ki a faluból lelelőbb.« Képesek voltak szalmacsomóval bedugni az istálló ablakát, hogy a fény ne árulja el készülődésüket” (Fél – Hofer 1997:168-169).

67 Gútán az egyik (nem nevesített) adatközlő szerint azért tartottak növendékállatokat (lovat és szarvasmarhát), mert „ez kötötte le a gazdák erejét, idejét és növelte tekintélyüket, mert különben a gazdaság fő anyagi bevétele a sertések ellátásával foglalkozó gazdaszorong munkájából származott volna” (Fehérváryné Nagy 1988:131-132). (Az etnográfus ezúttal is a függő beszéd nyelvi formuláját használja. Lásd 66. jegyzet.)

64 Hasonló mentalitású gazdaként mutatta be apját a gútai Ollé Gábor. Lásd 12. jegyzet.

65 Gari Panna (sz. 1898. Mezőkövesd), valamint lánya és veje. Néprajzi Múzeum, EA 2617.

Ám az etnográfát, a történetíráshoz hasonlóan, nem hagyták érintetlenül az 1950-es évek szemléleti és ideológiai premisszái sem. Az előzmények a századforduló agrárszocialista mozgalmához nyúlnak vissza, mely a gazdák és az agrárproletárok közötti munkakapcsolatot merőben igazságtalannak és egyben *feudális maradványnak* minősítette: „A gazdák learattatják a munkásokkal a gabonát, azután segítségképpen behordatják és asztagba rakatják. Az ilyen segítség semmiképp sem lehet igazságos, mert a gazda csak elkívánja a segítséget, de ő ugyan nem ad soha egy krajcárt sem. És azért mi a hordást nem segítségnek, hanem robotnak tekintjük” – fogalmaz a Földművelők Szaklapja, ami a népi szociográfiában (pl. Féja Géza számára) a kontinuum „jobbágyi sors” igazolásához, majd az 1950-es években a kulákkellenes ideológiához és politikához szolgáltatott meggyőző érveket (Féja 1980:35-36; Incze – Petőcz 1954; Balassa 1955:187-190).

De milyen képet kapunk a mezőgazdasági munkaviszonyokról, a társas-, kölcsön- és bérmunkáról, ha azt az egykori szereplők elbeszélései alapján próbáljuk megragadni? Elsőként Szabó László csépai gyűjtéséből idézünk (Szabó 1982:263-264).

„Nekem K. Varga Istvánnal volt mindig a legjobb viszonyom. Mindig nála volt földem, amíg csak el nem vitték a háborúba. Ott is halt meg. Na elejiben ettől volt 1 köblös holdtól egy nap. Ez robot volt. Ez csak azért volt, hogy hazaszállította a kukoricát. Később már két nap lett, aztán két nap lett egy hold kukorica föld robotja is. De felemelkedett három napra, meg négyre is, amikor gazduramék a gazdakörben összehozták. A kukorica földet be kellett a harmadosnak ültetni saját magjával, aztán megmunkálni, háromszor kapálni. Le kellett a szárat vágni, kúpba rakni, addig nem hozta haza. A kukoricát szétmértük három felé, de egyebet nem, és azt hozta hazafelé... Akinek harmados földet adott valaki, annak állandó munkása volt. Mikor valamire szüksége volt, akkor szólt a harmados embernek. Persze az azután, hogy letöltötte a robotot, akkor napszámot kapott. De neki az egy állandó munkása volt. Ez jó volt nekem, mert ha munkája volt, akkor szólt. Megfizette a napszámot. Meg összeismerkedtünk, jóban voltunk egymással nagyon. Segített, ha nekem kellett fuvar. Én is segítettem neki. Tegeződtünk, mert egyidősek voltunk, pedig gazda fia volt. Volt neki 20 hold, abban két hold szőlő. A szőlőjébe mentem, ha munkája volt. Nyitni, metszeni meg karaszolni, de permetezni is. Ha neki nem volt már munkája, máséhoz is mentem. Akkor még csak háromszor permeteztem. Volt neki heréje is a Laposi-

földeken, azt is napszámba kaszáltuk. Cselédet nem tartott, viszont én állandó munkása voltam... A nádját is mindig én vágtam le, nekem az a harmad rész elég volt a tetőmre, neki meg nem kellett, mert cserepes volt a háza. Ha a nádat, rőzsét innen hoztuk csak, akkor egy napért hozta haza kocsival, de ha a Gáttól hozott egy teher tűzrevalót, akkor már két napért. A kukorica föld robot, a kocsit robot egy évben úgy 15-16 nap robotot jelentett nekem, s ezt K. Vargának végeztem.⁶⁸

A szöveg a néprajzi és a történeti irodalomban is sokszor leírt részes bérletet eleveníti meg. Az adatközlő harmados kukoricaföldet kapott, ezért és a termény hazaszállítását „robottal” tartozik a gazdának. Ezenkívül bérmunkát végez (pl. a rétkaszálást, amiért napszámot kap), de a munkaviszony a cserét is magába foglalja (a különféle fuvarokért gyalogmunkát vállal).

Érdekes e sokszálú kapcsolat narratíváját is szemügyre vennünk. Az elbeszélő ezt kölcsönösen előnyösnek tartja, annak ellenére, hogy növekvő mennyiségű ingyenmunkát, ahogy maga nevezi: robotot végez. (Ez nem igazságtalan, hanem természetes számára, miként az is, hogy erről nem ők, hanem a gazdák egymás közt egyezkednek.) A robotnapokat és a harmados földdel járó, a szokások által szabályozott kötelezettségeket évtizedekkel később is gondosan számon tartja, a munka mégis a napi interakciók gazdag és pozitívan értékelt rendszerébe illeszkedik. Az adatközlő nem csupán „állandó munkása” K. Varga Istvánnak, hanem „jóban voltunk egymással nagyon”, vele volt „mindig a legjobb viszonyom”, „tegeződtünk, pedig gazda fia volt”, „segített, ha nekem kellett...”, én is segítettem neki” – azaz a narráció a munkaviszony függőségeit az egyenlőség és az egymásrautaltság, illetve a bizalmas vagy inkább a bizalmaskodó kapcsolat nyelvi formuláival oldja fel. (Utóbbi jellegzetes eleme a *gazduramék* kifejezés, amit általában a cselédek használtak).

Hallgassunk meg a csépai után egy Borsod megyei kistelepülésen, Héten élő *szegény embert*, akit 1952-ben Molnár Balázs kérdezett:

„Szegény ember a jó gazdát segítette. Az meg kisegítésül eljött fát hozni az erdőből. Általában 3-4 napot kellett dolgozni egy fuvarért. Volt olyan is, ha megszorult, hogy egy napért tett egy fuvar. Előfordult olyan is, hogy le volt kaszáva a rét, másnap ünnep volt. S

68 A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 2412-85, 2419-85.

*ekkor, hogy a rét fel legyen takarva, addig könyörgött az embernek, hívta, gyere el, nem maradok adós, elmegyek egy fuvarra. Velem is megtörtént, hogy addig addig beszéltek, na, gyere el csak, gyere el, elmegyek egy napért fuvarra, nem feledkezek el rúllad, még azt az egy napot is megpótolom – monda a gazda. Ha valakinek nagyobb területű rétje volt, azt nem kézi gereblyével, hanem lóval vontatott gereblyével gereblyéztük. 12 holdat könnyen felhúzhattunk egy nap alatt... Kaszáláskor a napszám 50-60 krajcár volt, meg koszt. Ez abban az időben nagyon jó volt, mert akkor 3 krajcár volt egy deci pálinka, 3 krajcárért lehetett 1 kiló kenyeret venni, és 3 krajcárért annyi tepertőt, hogy meg se tudtuk enni. Ebből jól lehetett lakni”.*⁶⁹

Az egymásnak végzett munkák az előbbihez hasonló narrációját figyelhetjük meg. Az azt szabályozó szokások és a saját gyakorlata összefonódik („általában 3-4 napot kellett dolgozni egy fuvarért”, „velem is megtörtént”), a *szegény ember* és a *jó gazda* egymást segíti vagy kisegíti, sőt a kezdeményező, az inkább „rászoruló” az utóbbi, aki egyenesen „könyörög” a gyalogmunkásnak („addig addig beszéltek, na gyere el...”). A különböző munkák cse-reértékét – úgy tűnik – az ember és az állat által kifejtett nyers fizikai erő határozza meg,⁷⁰ ami pedig a napszámért illeti, azt „nagyon jónak” minősíti, kizárólag az elemi létfenntartás biztosítása alapján (ehhez elegendő az egyaránt 3 krajcárba kerülő pálinka, kenyér és tepertő).

Ezekben az elbeszélésekben a munka a személyes kötelek részeként, a rokoni, ismerősi és szomszédági hálózatokból álló közösségekbe integrálódás feltételeként jelenik meg, ami Robert Castel érvelése szerint, egyedüli biztosítéka a „fel- és elismertségnek, a csereviszonyokból és a segítségnyújtásból való részesedésnek” (Castel 1993:8). „Állandó munkása voltam” – hangsúlyozza többször a csépai emlékező, és ez a folytonosság, ami valamiféle familiáris diszpozíciót, ám egyúttal bizalmat teremt, adhat számára a fenyegető pauperizmussal szemben biztonságérzetet, ugyanakkor a részes kukorica révén a vágyott önálló gazdálkodás lehetősé-

gét vagy illúzióját („mindig nála volt földem”).⁷¹ A héti adatközlő nem említi, hogy földet kapott volna (ami a familiáris viszonyt még inkább elmélyíthette), ahogy a gazda nevét sem, szavaiból ugyanakkor a piaci szemléletet nélkülöző, Edward Thompson által leírt „morális gazdaság” értékrendjére következtethetünk: a napszámért teljesen igazságosnak tartja, mivel az az élelmét (a kenyér és a tepertő árát) bőségesen fedezi.⁷²

Ezek a tapasztalatok, úgy véljük, nem választhatóak el a falusi munkaviszonyok egykori közösségi beszédmódjától – az idézett narrációk talán erről is elárulnak valamit. Része ennek a primer szociabilitás hagyományaihoz köthető kölcsönösség, egymás segítése (amit feltehetően az emlékezést befolyásoló vágyak erősítenek, és alakítanak olyan sémává, mely elrendezi a múlt mozaikjait: „nem feledkezek el rúllad” – fogalmazza meg ennek lényegét a héti adatközlő). Ám része ennek a napi gyakorlatokban és gesztusokban is kifejeződő patriarchizmus vagy paternalizmus, ami a munkaviszony személyes alávetettségét, nyers függőségét leplezheti, ezáltal az abban rejlő konfliktusokat feloldva, a falusi életviszonyok stabilitásához járul hozzá (a csépai emlékező könnyedén szemet huny a „robot” folytonos emelkedése miatt) (Castel 1998:31-34).⁷³

71 Ezek a kapcsolatok az egymást követő generációkra is kiterjedhettek (Gelencsér 1988:178).

72 Nem tudjuk, az emlékező számára mit jelent az „abban az időben”, úgy tűnik a múlt, illetve az árak és az évről évre változó napszámok tudatában differenciálatlanul vannak jelen. Az utóbbi átlaga egyébként 1934-ben, a lényegesen alacsonyabb gyermek- és nő napszámmal együtt, 1,25 pengő (ez a két világháború közötti legkisebb érték), 1942-ben már 4,36 pengő. A narrációban szereplő 50-60 krajcár ezekről az adatokról lényegesen elmarad (Gunst 1987:78-79).

73 A munkaviszony patriarchizmusát több egykori megfigyelés rögzítette. Mártélyon pl. a munkavállaló az év utolsó napjaiban, legtöbbször karácsony másodnapján kereste fel a gazdát tanyai vagy városi házában, és kérte, „gondoljon rá pár hold erejéig”. Más esetekben már az őszi betakarításkor jelezte a gazda elégedettségét („jövőre is számítok rád”), ám tavasszal a részesnek illett ismét felkeresnie és felajánlkozni: „Feri bátyám, lesz-e most kukoricaföld? Hát persze hogy lesz, Janikám” – jegyezték fel Hódmezővásárhelyen. (A gazda és a részes megállapodását tehát, az írásos szerződés hiányában, szokások és rítusok szabályozták). Vagy ugyancsak Mártélyon a gazda 5-6 év rendszeres napszám után fogott kezét munkásával, akit ezután, ha találkoztak, „meghívott egy pohárra...”, a munkáját befejező napszámot pedig, ha saját kenyéren is van, meghívta az asztalához” (Tárkány Szücs 1944:125, 128; Nagy 1975:216).

69 Vattai Lajos (sz. 1870. Hét). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára 786.

70 „Egész napi szántásért négy nap járt, mert ott ment a gazda cselédje, meg a marhák, meg a nap”, „Egy napi ígért háromnapos gyalog, az állatok munkája ugyanis duplája volt az emberének” – szólnak a kővágóörsi és kőveskáli visszaemlékezések (Gelencsér 1988:179).

Nem gondolhatjuk azonban, hogy az effajta állandósult vagy ideiglenes kapcsolatok a két világháború közötti falusi társadalmak egészére kiterjedtek. Átányon voltak olyan „rossz viszonyok között élő zselléremberek”, akik, igaerő és segítség híján, a vetést szántás nélkül végezték el, és maguk hordták be a kukoricát. Vagy egy kunhegyesi adatközlő szerint „nálunk nemigen segítettek egymást az emberek. Mindenkinek megvolt a maga baja. Ha valakinek nem volt igája, az megszántatta pénzért vagy terményt adott érte. Még hordásnál előfordult, hogy összefogtak a kisebb földű emberek, és együtt behordták” – azaz ebben a narrációban a fizetett munka (a bérszántás), illetve a kölcsönös segítség „kisebb földűekre” korlátozódása együtt jelenik meg (Fél – Hofer 1997:183; Szabó 1968:109). De a munkaviszony a csépai és a héti *szegény emberétől* egészen eltérő értelmezése figyelhető meg a következő szövegben is (az interjú Szabó László az 1970-es évek végén készítette a Hajdú-Bihar megyei Bátorán) (Szabó 1985:262).

„Ez úgy vót, hogy egy szegény lányt mondjuk nem vehetett el egy 20-25 köblös földű ember gyereke. Az elkülönülés ott kezdődött, hogy ezek az emberek nem mentek sehova se dógozni. A magukéba dógoztak még a 8-10 köblösek is. Viszont az a szegény réteg meg eljárt mihozzánk vagy a vasútra. És az mán összetartotta őket. Együtt mentek munkára: ha az egyik tudott valami jó munkát, mondta a másíknak: Gyere komám, ide irdemes jönni! A gazdalegények mán fiatal korukban se barátokoztak velük, mer nem vót közös dóguk. Ha idejött munkára hozzánk, akkor meg hiába dógoztunk együtt, én a gazda fia vótam.”⁷⁴

Az elbeszélő, akinek életkoráról és életútjáról semmit sem tudunk, a gazdák referenciacsoportját teremti meg, amihez értékek és egyúttal endogamiák rendszerét kapcsolja. Az „elkülönülés” alapja a kizárólag a saját gazdaságban végzett munka, de a társadalmi azonosságot erősíti a házasságot szabályozó földvagyon (nem holdakban, hanem a vetőmag mennyiségében kifejezve),⁷⁵ valamint a szocializáció részévé tett szegregáció („mán fiatal korukban se barátokoztak”). A gazdákkal szemben ugyancsak csoportként, mi több, „réteggént” jeleníti meg és cselekedtetni az immár nem csupán a mezőgazdaságban bérmunkát vállalókat, és nyomban szociálisan is kategorizálja (pauperizálja) őket. („A szegény ré-

teg meg eljárt mihozzánk vagy a vasútra. És az mán összetartotta őket”).

Ha most ismét visszaidézzük a csépai és a héti adatközlő narrációit, akkor nem csupán a munkaviszony más-más észlelésére, hanem az önreprezentációk különbözőségére látunk példákat. Az előbbieknél ennek lényege a személyes kötődésekben (a stabil, ám kötelezettségekre épülő kapcsolatokban) ragadható meg, ami úgy tűnik, hogy az egyéni autonómia és a csoporttudat megteremtését is nehezíti. A bárándi gazdafíú narrációjában szó nincs kölcsönösségről, egymás segítségéről, ahogy az interakciók egyénítéséről vagy a végzett munkák konkretizálásáról sem. Az identifikációban az egyéni és a csoportos, a rendies („gazda fia vótam”), a szociális és a kulturális („nem vót közös dóguk”) faktorok összefonódnak, de ettől elválaszthatatlan a „szegények” és bérmunkát vállalók csoportként való megjelölése és elkülönítése.⁷⁶

A munka és a közösségi szervezet egymással összefüggő észlelésének még egy változatát ismerhetjük meg a XIX. századi munkaformákat talán a leginkább átalakító gépi cséplés rendkívül gazdag emléktanyagából. Ezúttal az 1919-ben Galgamácsán született Vankóné Dudás Juli memoárjából idézünk (Vankóné Dudás 1976:170-171).

„Valamennyi munkát felülmutt a cséplés. Szep-tember derekán van a búcsúnk, de még a koronai gépek⁷⁷ mindig zúgtak. Ennek hallatára bizony a hideg-elés rázza az embert, ha belegondolja magát abba a rettenetes, kínos helyzetbe, ahogy a cséplőgépnél dolgozott. Hát azt kifejezni sem lehet talán! A lányok a gép tetejére mentek kévét vágni. A legények a kévét hányták a villával a gép tetejére. Ha többen voltak, akkor váltották egymást. 18 ember kellett a géphez munkásnak. Három kévés kazalra, két-három a szákokhoz, három a szalmás kazalra, egy kévevágó, két-három törekes, hat szalmahordó. Ahogy tépi a gép a szalmát, azt úgy kell rohamosan hordani. Lányok, asszonyok odasorakoznak, de bizony ha a hat személy közül egy is áll, nem bírják elhordani a szalmát... Nagyon meg kellett az embernek tartani mindenki elismerését a jó munka elvégzéséért, mert akkor jövőre nem hívták meg gépelni. Ezt nevezték kaláka cséplésnek. Rokonok, jó barátok, szomszédok összeálltak és együtt dolgoztak.

76 Craig Calhoun ezt hálózati, illetve kategoriális identitásnak nevezi (Calhoun 1997). Az *azonosság, kötődés, identifikáció, kategorizálás* fogalmak használatát javasolja a statikusnak és homogenizálóknak minősített *identitás* helyett (Brubaker – Cooper 2000:1-47).

77 A gödöllői koronauradalom cséplőgépei.

74 A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 2072-83.

75 Egy pozsonyi köblös föld kb. egy magyar hold.

A falusiak ezért kedveztek egymásnak, sütöttek, főztek ez alkalommal. Amikor leállt a gép rostát váltani, a háziasszony hozta a frissen sült kapros túrós lepényt, amit éppen akkor szedett ki a kemencéből. Utána jó hideg szódás fröccsöt, és ment a munka tovább. Amikor délben mentek haza ebédelni, úgyszintén kínálták az embereket. Olyan is volt, hogy több mint a felét el sem engedték, hanem betelerelték ebédhez a hűvös szobába. Akit megtisztelt a gazda, behívta, de annak ezt viszonzni kellett. Olyan ünnepies volt, nagyon szép és családias... Édesapámnál mindig daloltak a munkások, ő vödörrel hordta ki a bort nekik. Ha estére nyúlott ki a munka, mert délben jött a gép, nálunk volt a vacsora. Ott aztán éjjelig elszórakoztunk. Mindenki mesélte az élményeit. Olyan hangulatos volt ez, hogy egész esztendői téma maradt. Voltak törzsvendég munkások, pl. Nagy Kuruc Jóska bácsi, Kerti Tóth István bácsi. Ezek voltak a jó mesélők”.

Az elbeszélő a munka menetét és szervezetét néprajzi alaposítással mutatja be,⁷⁸ ám azt sem rejti véka alá, hogy ez számára egészen gyötrelmes tevékenység volt. (Az emlékeket mintha a cséplőgép zúgása idézné fel, és évtizedekkel később is izgatottan, tele érzelmekkel „gondolja bele magát abba a rettenetes, kínos helyzetbe”). Az új technika ugyanakkor a narráció szerint szervezettséget, a gépi és az emberi, a férfiak és a nők, az idősebbek és a fiatalabbak által végzett munka ritmusának összehangolását, 18-20 fő egymásrautaltságát igényelte, valamint a munkatempót és a munkafegyelmet is növelte, amit éppen az együtt dolgozók kényszerítettek ki („nagyon meg kellett az embernek tartani mindenki elismerését a jó munka elvégzéséért, mert akkor jövőre nem hívták meg gépelni”). De a munkától elválaszthatatlan az együttléte, a társas szórakozást biztosító, az egyéni és a közösségi élmények elbeszélésének alkalmat teremtő, valamint az egymásról gondoskodás képzetét keltő vendéglátás is („a falusiak kedveztek egymásnak, sütöttek, főztek ez alkalommal..., olyan ünnepies volt, nagyon szép és családias”). Ebben a szövegben tehát a munka teremt ünnepi eseményt, ami a rituálisan újjáélesztett közösségi életforma részeként tárul elénk.

78 Vankóné még a világháború előtt alapított népi együtttest, mellyel évtizedeken keresztül folklórfesztiválokra mutatta be települése dalait és népszokásait, s életrajzát szintén a néphagyomány megörökítésére használta fel (Hoppál – Küllös – Manga 1974:394).

Összegzés

A bemutatott elbeszélésekből a munka valamennyi gazdasági és társadalmi összefüggését nem ismerhetjük meg, nem is erre, hanem különféle tapasztalatainak illusztrálására törekedtünk, és arra próbáltunk választ találni, a narrációk alkalmasak lehetnek-e a diszkurzív közegeknek közvetítésére? Bizonyos, hogy a gazdálkodást generációról generációra folytató családokban a kemény munka a reprodukció feltétele, s a szájhagyomány meghatározó eleme. Ebből következően diskurzusai és rítusai olyan munkaerőcsőt teremtettek, mely a közösségek integrációjának legfontosabb szabályozója lett; ez határozta meg az együttműködés normáit, és adott a munkának – mivel azok zöme egymás szeme láttára, mint egy performansz zajlottak – esztétikai minőséget.⁷⁹ (Az adatközlők pl. a kaszálók és a marokszedők mozdulatainak harmonikus rendjéről, a tarló „nagyon szép” felgerezéséről és a rét még az ünnepnap előtti feltakarásáról számoltak be) (Fél – Hofer 1997:154). Ez a morális diskurzus a munkaviszonyokat egymás segítéseként, a haszonelvű (piaci) értékrendet kizárva jelentette meg, ami úgy tűnik, összhangban volt a politikai hatalom 1930-as évekbeli, a parasztság nemzeti szerepéről megfogalmazott ideológiájával.⁸⁰

A beszédmódok azonban nem feltétlenül azonosak a munkavégzés gyakorlatával. A munka, illetőleg a munkák elosztása alkalmas a családfei

79 Fél Edit és Hofer Tamás írja, hogy „azon a színpadon, ahol a munkák sora előadásra kerülne, átányi mérték szerint szépen – ha a bemutatás »régibb stílusban« történe, négy óra mindenképp szükség volna, s mellettük 3-4 férfira, ugyanennyi félrészesre, nem teljes munkaértékű asszonyra, serdülő fiúra, lányra” (Fél – Hofer 1997:154).

80 Ennek a relációnak a megismerése további kutatást igényel. A Miniszterelnöki Hivatal 1941-ben a falusi előljáróknak és „népnevelőknek” készített bizalmas utasítása a következőképpen fogalmaz: „igyekeznünk kell a munkaerőcsőt emelni, az államgazdaságot, annak tervszerűségét párhuzamba helyezni a jó gazda előrelátó termelésével..., szakértők bevonásával a férfit, asszonyt, gyermeket a kisgazdaságok intenzívebb munkájára oktatni. Nincs a földreformtörvényekben semmi, ami a munka intenzitását előmozdítaná, lelkiileg nem az együttmunkálkodás lelkesedését növeli, nem a kollektív munkaszellem felé nevel, hanem az egyedek versenyét fűti. Aki földet megtart, letéteményese a nemzet bizalmának, annak a hitnek, hogy ő ezt a földet kötelességszerűen fogja művelni, mint hazánknak egy darabját.” Magyar Országos Levéltár K 37. Teleki Pál miniszterelnök iratai. K dosszié 1941.

tektély reprezentálására és a közösségen belüli rendies hierarchiák újra- és újateremtésére, a gazdák között a presztízsért való versengésre (a minél korábbi kihajtást említettük),⁸¹ valamint a társadalmi kategorizációra is (kizárólag a saját és a más gazdaságban dolgozók; az utóbbiak nem bérmunkásként, hanem „szegényként” alkotnak csoportot).

Nem tekinthetünk el végül attól, hogy az 1950-es, '60-as és '70-es években, amikor az interjúk készültek, a föld magántulajdonának felszámolása után az emlékezők egészen más munkaszervezethez kényszerültek, vagy az aktív munkát már abbahagyták – ennek tapasztalata hogyan ragadható meg a narrációkban? Mezőkövesden az ipari munka világába kerülők a gazdák napi tevékenységét szimbolikus és rituális jelentéseitől megfosztották, és egy szokatlanul új terminológiával „racionálisan” értékelték. A narrációkban azonban nemcsak diszkontinuitásokat figyelhetünk meg: „Három holdat műveltünk. Az adót a gazda fizette, a gazda szántotta, hordta be. A harmados kapálta és törte le, levágta a szárat. Ma is így adja a földet a téesz”, „Ma a téesztagok megkapják a háztájit és egyik megkapálja egyikét, azután a másik a másikét, egymáshoz mennek el. Ez régen is megvolt”, „A kapáláshoz segíteni jó barátot, rokont hívunk, tőlük is a menyecskeket. Még ma is van ilyen, a háztáji földre hívnak segíteni” – szólnak az 1960-as évek elején a Bács-Kiskun megyei Szeremlén készített interjúk, melyek a társadalmi gyakorlatok és a személyes kötődések folytonosságáról, valamint arról tanúskodnak, bár maguk az elbeszélők „alulmaradtak”, diskurzusaik leküzdötték a politikai változásokat (Szabó 1968:108-111; Joyce 1987:13).

Absztrakt

A tanulmány néhány, az etnográfusok által a magyar falvakban a második világháború utáni évtizedekben készített, a munkavégzésre irányuló interjúk, valamint memoárt mutat be. A szövegek elemzésével a paraszti (vagy utóparaszti) mentalitás, a családban vagy a közösségben végzett munkák mint értékrendszerek reprezentációi, továbbá

az identifikáció egyaránt vizsgálható. A különféle munkákhoz kapcsolódó rítusok részint közösségi ideálokat fejeztek ki, részint a családon belüli patriarchális hatalmi kapcsolatokat vagy a közösségek szociokulturális rendjét jelenítették meg. Miközben a munkavégzés a családi státusok, a kor és nem, vagy a bérmunkák változatos formái szerint differenciálta a helyi társadalmakat, a vertikális vagy a horizontális kapcsolatokat hangsúlyozva, az együttműködést erősítette.

A narratívák arra is utaltak, hogy az egykori falusi közvélemény, illetve a kommunikáció a paraszti munkáknak milyen jelentéseket adott; végül a szövegek nyelvi elemzése lehetőséget kínált a mnemotechnika, valamint a tapasztalat és az emlékezet kapcsolatának vizsgálatára.

Abstract

This study presents some interviews with older people made by ethnographers in the Hungarian villages after the Second World War. On the basis of narratives can be examine the peasant (or *post peasant*) mentality, cultural perception of work as a representation of value systems, as well as construction of identities. The rituals and customs related to work expressed community ideals and articulated the community social order or the patriarchal power relations of the family. They differentiated actors by economic or family status, skill, sex or age, but they also reinforced the need for unity across these distinctions emphasizing interdependence or hierarchies.

The storytelling marked how meanings of work have been produced by public but controlled opinion and communication in former village communities. (Families who farmed through generations integrated stories of hardship of labour into oral traditions of family survival.) Finally, the linguistic analysis of narratives provided an opportunity to obtain a clearer picture of the mnemonics and of the relation between experience and recollections.

81 Kuczi Tibor, aki a kemény és szorgalmas munkát ugyancsak a paraszti étosz, igaz ő nem a családi, hanem az „új keletű piacgazdasághoz kapcsolódó fejleményének” tartja, ezt másként értelmezi: szerinte az észrevétlen kilopakodás a földekre, ez a „rejtőzködő, nyíltan még föl nem vállalt versengés, új, a piacgazdasággal született jelenség” (Kuczi 2011:152).

Felhasznált irodalom

- Balassa Iván 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944). *Ethnographia*, 66. (1):187-224.
- Balogh István 1972 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In Szabó István szerk. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 349-428.
- Bartlett, Frederic 1985 *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Berlanstein, Lenard 1993 Introduction. In Berlanstein, Lenard ed. *Rethinking Labor History*. University of Illinois, Champaign, 1-14.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000 Beyond „Identity.” *Theory and Society*, 29. (1):1-47.
- Calhoun, Craig 1997 *Nationalism*. University of Minnesota, Minneapolis.
- Castel, Robert 1993 A nélkülözéstől a kivettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 4. (3):3-23.
- Castel, Robert 1998 *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Chayanov, Alexander 1966 *The Theory of Peasant Economy*. Eds. Thorner, Daniel – Kerblay, Basile – Smith, R. E. F. The American Economic Association, Homewood.
- Erdei Ferenc 1937 *Futóhomok*. Athenaeum, Budapest.
- Erdei Ferenc 1941 *A magyar paraszttársadalom*. Franklin, Budapest.
- Fehérváryné Nagy Magda 1988 *Parasztagazdaság a XX. század első felében. A gútai példa*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Féja Géza 1980 [1937] *Viharsarok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Fél Edit 2001 [1941] A társaságban végzett munkák Martoson. In Hofer Tamás szerk. *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 179-198.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Fél Edit – Hofer Tamás 2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall, Budapest.
- Gelencsér József 1988 Ledolgozások munkák a Káli-medencében. In Lackovits Emőke szerk. *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Progress Kiadó, Veszprém, 165-187.
- Gémes Eszter 1979 *Mindig magam*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Gunda Béla 1946 Munka és kultusz a magyar parasztságnál. *Társadalomtudomány*, 25. (10):1-18.
- Gunst Péter 1987 *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János szerk. 1974 *Emlékül hagyom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Incze Miklós – Petőcz Pál 1954 *A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben*. Művelt Nép, Budapest.
- Joyce, Patrick 1987 The historical meanings of work: an introduction. In Joyce, Patrick ed. *The historical meanings of work*. Cambridge University Press, Cambridge, 1-30.
- Kocka, Jürgen 2001 Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, 5–6:5-17.
- Kuczi Tibor 2011 *Munkásprés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Molnár Mária 1965 A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Közlemények*, 10. (1):387-416.
- Nagy Gyula 1975 *Parasztélet a vásárhelyi pusztán*. Békés megyei Múzeumok, Békéscsaba.
- Pléh Csaba 1979 Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia*, 90 (1):106-111.
- Sárkány Mihály 1984 Gazdaság és kultúra: a parasztság mint kutatási dilemma. In Hofer Tamás szerk. *Történeti antropológia*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 87-96.
- Szabó László 1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni-hegyvidéken. *Néprajzi Értesítő*, 46. 133-158.
- Szabó László 1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. Damjanich Múzeum, Szolnok.
- Szabó László 1982 Csépa község társadalma. In Barna Gábor szerk. *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből*. I. Damjanich János Múzeum, Eger – Szolnok, 227-278.
- Szabó László 1985 Báránd társadalmának jellemző vonásai. In Balassa Iván szerk. *Báránd története és néprajza*. Új Élet Mgtsz., Báránd, 243-272.

- Szabó László 1986 *A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban (1900–1974)*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Szabó László 1994 Család-, üzem- és munkaszervezet Kecelen a XIX. század végén és a XX. század elején. In Novák László szerk. *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. II. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 201-231.
- Szilágyi Miklós 1998 A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In Romsics Imre szerk. *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából*. Homokmégyért Alapítvány, Homokmégy, 297-370.
- Tárkány Szücs Ernő 1944 *Mártély népi jogélete*. Kolozsvári Egyetem, Kolozsvár.
- Tátrai Zsuzsanna 1981 Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. *Ethnographia*, 92. (1):74-89.
- Vankóné Dudás Juli 1976 *Falum, Galgamácsa*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre.

